

Ольга Сіткарьова

Кандидат архітектури, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник відділу дослідження просторових і предметних систем, Інститут проблем сучасного мистецтва Національної академії мистецтв України

e-mail: sitkaryova@mari.kiev.ua | orcid.org/0000-0002-5815-6417

Olha Sitkariova

Ph.D. in Architecture, Senior Research Fellow, Principal Research Fellow in the Department for the Study of Spatial and Object-Based Systems, Modern Art Research Institute of the National Academy of Arts of Ukraine

ВІДНОВЛЕННЯ, ЗАХИСТ І ДОСЛІДЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК АРХІТЕКТУРИ ТА ТЕРИТОРІЇ КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОЇ ЛАВРИ

(1979–2000)

RESTORATION, PROTECTION AND RESEARCH OF ARCHITECTURAL MONUMENTS AND THE TERRITORY OF THE KYIV PECHERSK LAVRA

(1979–2000)

DOI: 10.31500/2309-7752.20.2024.319173 | УДК 726.54(477.41)“1979/2000”:72.025.3

Анотація. На основі матеріалів проєктних та науково-дослідних робіт, а також документів, виданих державними директивними органами, висвітлено хід та результати проведення відновлюваних, ремонтно-реставраційних робіт на пам'ятках архітектури Національного заповідника «Києво-Печерська лавра», а також заходів з інженерного захисту та благоустрою його території.

Ключові слова: Києво-Печерський заповідник, пам'ятки архітектури, архітектурний ансамбль, проєкти реставрації, дослідження, благоустрій.

Abstract. Based on materials from design and research projects, as well as documents issued by state directive bodies, the article highlights the progress and outcomes of restoration and repair works carried out on architectural monuments of the Kyiv Pechersk Lavra National Preserve. It also outlines measures related to engineering protection and the improvement of the site's territory.

Keywords: Kyiv Pechersk Preserve, architectural monuments, architectural ensemble, restoration projects, research, site improvement.

Постановка проблеми. Архітектурний ансамбль Києво-Печерської лаври є пам'яткою містобудування світового значення. За рішенням 14 сесії Міжнародного комітету по збереженню всесвітньої культурної і природної спадщини ЮНЕСКО (Канада, м. Банф, 7–12 грудня 1990 року), архітектурний ансамбль Києво-Печерської лаври занесений до Списку пам'яток всесвітньої спадщини (за № 527). Це підвищує відповідальність нашої держави за його збереження для нащадків. У зв'язку з цим своєчасні заходи щодо інженерного захисту території комплексу та своєчасної і професійної реставрації пам'яток архітектури,

які тут розташовані, завжди були актуальними. Отже, важливість вивчення запропонованої в цій статті тематики незаперечна.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Попри те, що в Національному заповіднику «Києво-Печерська лавра» в період, що розглядається (1979–2000), проводилися масштабні відновлювальні, ремонтно-реставраційні роботи та заходи щодо інженерного захисту території, ці питання, за виключенням відтворення Успенського собору, не знайшли висвітлення у науковій літературі. Їм присвячені лише поодинокі праці, зокрема монографії «Архітектура Києво-Печерської

лаври кінця XVIII — XX століття» [11], «Успенський собор Києво-Печерської лаври: до історії архітектурно-археологічних досліджень та проекту відбудови» [12], «Успенський собор Києво-Печерської лаври: методичні засади та хронологія відтворення» [8], «Києво-Печерська лавра — пам'ятки історії та культури України» [2]. Окремі згадки про зазначені роботи містяться у статтях у періодичних виданнях, насамперед у збірниках наукових праць «Лаврський альманах: Києво-Печерська лавра в контексті української історії та культури» [4; 5], «Могилянські читання» [3] та в інших.

Мета і завдання статті полягають у висвітленні питання щодо відновлювальних і ремонтно-реставраційних робіт, а також заходів з інженерного захисту території та благоустрою території Національного заповідника «Києво-Печерська лавра» в 1979–2000 роках. Зазначений період взятий для розгляду не випадково. У 1979 році Науково-дослідний інститут теорії, історії та перспективних проблем архітектури в м. Києві виконав на замовлення Заповідника ґрунтовну працю «Історико-архітектурне обґрунтування перспективного розвитку Державного історико-культурного заповідника “Києво-Печерська лавра”», де були окреслені умови, створення яких необхідно було забезпечити для успішного перспективного розвитку та збереження унікального архітектурного ансамблю монастиря.

У 1980 році інститут «Укрпроектреставрація» обстежив пам'ятки архітектури Заповідника та споруди, що розташовані на території Печерської фортеці XVIII століття, а Київський науково-дослідний і проектний інститут містобудування виконав «Техніко-економічні обґрунтування реконструкції Києво-Печерського заповідника», в одному з розділів якого були обчислені орієнтовні обсяги капітальних вкладень на реконструкцію Заповідника. Це дало можливість розпочати зазначені роботи. Завершенням цього етапу робіт можна вважати 2000 рік, коли був відновлений Успенський собор.

Виклад основного матеріалу. Після завершення Другої світової війни, під час якої архітектурний ансамбль Києво-Печерської лаври зазнав великого руйнування, на його пам'ятках архітектури були проведені масштабні ремонтно-реставраційні роботи. Вони виконувалися на основі ретельних наукових досліджень, що дозволило відновити пам'ятки в їх первинному вигляді або з пізнішими нашаруваннями, що мають архітектурну та історичну цінність. Водночас рішення щодо використання споруд

ансамблю Заповідника мали суттєві недоліки, оскільки відновлення комплексу здійснювалося без єдиного перспективного плану та без урахування вимог до архітектурного ансамблю як цілісного містобудівного організму.

У цей період багато споруд Заповідника передали в оренду різним організаціям та установам, а також до житлового фонду міста. Це призвело до того, що територія Києво-Печерської лаври та навколо неї в межах валів Печерської фортеці XVIII століття захаращувалася випадковими допоміжними будівлями. Проведення будь-яких загальних містобудівних заходів із відновлення споруд та благоустрою цієї території було неможливим. Це спричинило появу Постанови Ради Міністрів УРСР (№ 53 від 02.02.1977) «О дополнительных мерах по дальнейшему улучшению работы Киево-Печерского государственного историко-культурного заповедника», а також Постанови Київміськради від 16.07.1979 № 920 «Про уточнення меж історико-культурних заповідників і зон охорони пам'яток історії та культури в м. Києві».

Стала очевидною необхідність вирішення низки питань, в тому числі щодо розробки програми та генерального плану перспективного розвитку Заповідника. Ця робота була доручена Науково-дослідному інституту історії, теорії та перспективних проблем радянської архітектури в м. Києві (КиївНДІТІ), Київському науково-дослідному і проектному інституту містобудування, Головному управлінню з проектних робіт з будівництва «Київпроект», а також іншим науково-дослідним і проектним організаціям та установам: Академії наук УРСР, Київському університету ім. Т. Г. Шевченка, Міністерству геології УРСР, Київському інженерно-будівельному інституту, Київському науково-дослідному інституту основ та фундаментів, інституту «Метропроект», інституту «Укржитлорембуд» та іншим.

Робота спиралася на матеріали проекту детального планування (ПДП) цього району, розробленого Головним управлінням «Київпроект», в тому числі проекту охоронних зон (Ю. Паскевич, Д. Канаєв, Є. Фролов), та матеріали опорного плану.

КиївНДІТІ розробив програму проведення історико-архітектурних досліджень (виконавці: Т. О. Трегубова, Є. В. Горбенко, Г. Н. Логвин, Ю. П. Нельговський, Є. В. Тиманович, А. І. Алімпієв, А. В. Демкіна, В. Т. Завада, О. А. Пламєницька), до якої входило широкє коло питань: аналіз розвитку планувальної структури та об'ємно-просторових композицій; історико-архітектурна інвентаризація; археологічні дослідження; оцінка природного ландшафту тощо.

Проведені дослідження дозволили фахівцям внести низку пропозицій.

1. Межі Києво-Печерського заповідника мають охоплювати територію Печерської фортеці XVIII століття та проходити по зовнішньому фронту її земляних укріплень.

2. Для збереження провідної композиційної ролі архітектурного ансамблю Києво-Печерської лаври в ландшафті міста слід оголосити його охоронною зоною такі території: частину Печерського району, обмежену вул. Московською (від вересня 2022 року вул. Князів Острозьких), від станції метро «Арсенальна» до училища зв'язку; пойму р. Дніпро з островами від Північного переходу до Залізничного мосту; кромку лівого берега до нової забудови та тієї, що проектується; схили придніпровської височини від Залізничного мосту до Зеленого театру; простір Неводницького яру зі схилами в районі площі Лесі Українки до Звіринецької гори включно. Зазначена охоронна зона Заповідника частково збігалася із загальноміською охоронюваною зоною (придніпровські схили, Неводницький яр), де забороняється будь-яке будівництво, що може негативно вплинути на характер ландшафту. В районі, обмеженому фронтом парного боку забудови вул. Московської (включаючи її тил), нове будівництво за умовою видимості з лівого берегу р. Дніпро не повинно перевищувати шести поверхів.

3. Для створення відповідних умов збереження пам'яток архітектури та відновлення історичної планувальної структури передбачався винос транзитного транспорту з території Печерської фортеці XVIII століття. При цьому мали бути відновлені в'їзні фортечні вузли в районі Головної Московської та Головної Васильківської брам, а також відреставровані земляні укріплення Печерської фортеці XVIII століття, які є природним кордоном заповідної території.

4. Виходячи з аналізу історико-містобудівної цінності забудови монастиря та Печерської фортеці XVIII століття, що тут склалася, пропонувалося створити на цій території кілька зон відповідно до характеру необхідної тут реконструкції:

– зону повного збереження з реконструкцією благоустрою та озеленення: архітектурні ансамблі Верхньої Лаври, Дальніх та Ближніх печер в межах монастирського муру XVIII століття та Оборонної стіни навколо Дальніх та Ближніх печер XIX століття, включаючи схили пагорбу біля Дальніх печер;

– зону часткової реконструкції, до якої входять території Гостиного двору Києво-Печерської лаври, Лаврської лікарні та споруд книжкового магазину

та водонапірної вежі на її подвір'ї, Воскресенської і Феодосієвської церков, а також колишнього будинку генерал-губернатора;

– зону повної реконструкції зі заміною функціонального призначення решти території Печерської фортеці XVIII століття, в тому числі відновлення її земляних укріплень та інших споруд, що мають історичну та архітектурну цінність;

– зону ландшафтного упорядкування зелених насаджень з метою розкриття архітектурного ансамблю Києво-Печерської лаври, включаючи схили придніпровської височини;

5. З урахуванням цінності забудови, що склалася, та характеру пам'яток архітектури пропонувалося різне функціональне використання територій:

– музейна зона Києво-Печерського заповідника у межах Монастирського муру XVIII століття та Оборонної стіни навколо Дальніх та Ближніх печер XIX століття;

– зона перспективного формування військово-історичного музею на базі пам'ятки архітектури Арсенал (XVIII століття), Петровського та Успенського бастіонів, Порохового льоху в Успенському бастіоні та інших фортифікаційних споруд;

– зони, де в перспективі планувалося створити музеї, а саме: пам'ятки архітектури церква Воскресіння Христового та Феодосія Печерського з їх подвір'ями, будівля Лаврської лікарні з будинком колишнього книжкового магазину та водонапірною вежею на його території, а також будинок генерал-губернатора;

– зона формування туристичного комплексу на території Гостиного двору лаври та в південно-західній частині Печерської фортеці XVIII століття, де тоді знаходилася Взуттєва фабрика, військова типографія, автобаза та інші будівлі військового відомства;

– зона побутового обслуговування відвідувачів Заповідника.

6. З метою відновлення цінних елементів містобудівної композиції передбачалося відновлення деяких споруд архітектурного ансамблю Києво-Печерської лаври, що були втрачені: Успенського собору, деяких ділянок Оборонної стіни навколо Дальніх та Ближніх печер XIX століття, каплиці над артезіанською свердловиною (корпус № 47), колодязів Антонія та Феодосія з ківоріями на Нижній території.

7. На території Печерської фортеці XVIII століття та колишнього села Берестове, що є заповідною археологічною зоною, передбачалося планомірне проведення археологічних та архітектурно-археологічних досліджень з метою визначення особливостей

давнього планування та забудови ансамблю і територій навколо церкви Спаса на Берестові. Фахівці мали внести пропозиції щодо музеєфікації частини давньоруського храму, що не зберігся до нашого часу.

8. Пропонувалося вжити заходів щодо вивчення підземних споруд Заповідника.

9. Для виконання запланованих робіт на території Заповідника пропонувалося:

- розробити проекти та виконати відповідно до них реставрацію пам'яток архітектури, яких не торкнулися реставраційні роботи у попередні часи;

- відселити сторонні організації та житловий фонд, що тоді займали велику кількість будівель на території Заповідника, та визначити нове функціональне призначення споруд;

- здійснити знос дисгармонійної забудови.

Наступним етапом проектних робіт було виконання в 1982 році фахівцями Науково-дослідного і проектного інституту містобудування «Техніко-економічного обґрунтування реконструкції Заповідника» (виконавці: В. А. Тищенко, Б. В. Орехов, І. Н. Сенник, Т. А. Чебікіна, Л. Н. Школьнікова, В. Е. Зиков, І. С. Епельбаум, Н. Х. Соковніна, Б. А. Циткін, А. П. Сагарда). Ці роботи базувалися на матеріалах «Історико-архітектурного обґрунтування перспективного розвитку Заповідника», а також проекту детального планування його території (Головне управління «Київпроект») і матеріалах обстеження пам'яток архітектури, виконаних інститутом «Укрпроектреставрація» (виконавці: Р. П. Бикова, В. І. Корнеєва). За топографічну основу було взято матеріали зйомки М 1:1000 (Головне управління «Київпроект»).

Техніко-економічні обґрунтування реконструкції Заповідника визначали шляхи реконструкції, принципи архітектурно-планувальної і композиційної організації, а також вартість зазначених робіт. До складу матеріалів обґрунтування увійшов розділ, пов'язаний із визначенням сучасного стану та відомчої приналежності споруд Заповідника, а також перспективи їх використання на майбутнє з урахуванням інтересів музею.

І. Пропозиції щодо відселення з приміщень Заповідника сторонніх виробництв, установ та мешканців:

- Інститут проблем металоведення АН УРСР — з корпусу № 11;

- Управління «Укртехмонтаж» Мінкультури УРСР — з корпусів № 20, 21, 22, 23;

- Студія фотопортрету Фабрики театального реквізиту Мінкультури УРСР — з Микільської церкви (корпус № 25);

- Творчі майстерні художників Худфонду УРСР — з корпусів № 30, 63, 65;

- Фабрика театального реквізиту Мінкультури УРСР — із корпусу № 31;

- Обласні курси підвищення кваліфікації працівників культури Київського обласного управління культури — з корпусів № 34, 35;

- Фондосховище Державного музею народної архітектури та побуту УРСР, Українська спілка охорони пам'яток історії та культури — з корпусу № 41;

- Профілакторій Київського виробничого експериментального взуттєвого об'єднання «Київ» Мінлегпрому УРСР — з корпусів № 42, 43;

- Житловий фонд Київського міськвиконкому — з корпусів № 39, 44, 45, 49, 52, 53, 58, 64, 68, 69, 98, 71;

- Професійне училище взуттєвої промисловості Київського виробничого експериментального об'єднання «Київ» Мінлегпрому — з корпусу № 57;

- Виробничі майстерні Української спілки охорони пам'яток історії та культури — з корпусу № 60;

- Дитячий комбінат Печерського райвідділу народної освіти — з корпусу № 70 та деякі інші організації з кількох корпусів.

ІІ. Пропозиції щодо перспективного розвитку території Заповідника.

Був виконаний ситуаційний план Заповідника, а також розроблені пропозиції щодо його функціонального зонування, архітектурно-планувальних рішень, благоустрою та озеленення, зносу дисгармонійної забудови, інженерного приготування території, протизсувних заходів, в тому числі був визначений вплив зсувів на технічний стан пам'яток архітектури та розрахована орієнтовна вартість протизсувних робіт. Крім того, було запропоновано поновити інженерні комунікації на території (водопровід, побутова та дощова каналізація, теплопостачання, електрозабезпечення, телефонізація, радіофікація), а також розраховано орієнтовні обсяги капітальних вкладень та основні техніко-економічні показники виконання зазначених робіт.

а) *Функціональне зонування.* Проект передбачав розбивку території Заповідника на декілька умовних зон: експозиційну, адміністративно-господарську та готельно-побутову. Метою проведення зонування було виявлення груп об'єктів, пов'язаних зі специфікою їх функціонування. Це мало сприяти не тільки планомірному веденню реставраційно-відновлюваних робіт, а й раціональній організації роботи Заповідника в цілому.

Наприклад, Науково-дослідний інститут історії, теорії та перспективних проблем архітектури м. Києва пропонував, щоб одна із зон включала церкву Спаса на Берестові, Спаський та Павлівський бастіони земляної фортеці XVIII століття, пороховий льох (XVIII століття) на Павлівському бастіоні — головні експозиційні об'єкти цієї зони. Пропонувалося знести на цій території кілька споруд, що дисгармонують із унікальною давньоруською пам'яткою архітектури та її оточенням. Це б дало можливість покращити еккурсійний маршрут, який мав пов'язати церкву Спаса на Берестові з церквою Всіх Святих над Економічною брамою та головною площею монастиря і Успенським собором.

Ще одна зона мала включати споруди, що розташовані вздовж вул. Івана Мазепи: будівлю Арсеналу (XVIII століття), земляні укріплення Печерської фортеці XVIII століття: Петровський, Успенський, Кавалерський, Андріївський, Семенівський бастіони, а також порохові льохи, що збереглися на бастіонах, Головну Московську браму, залишки Головної Васильківської брами та інші.

Було встановлено, що земляні укріплення Печерської фортеці XVIII століття, за деяким виключенням, мають задовільний стан. Водночас в результаті прокладання в повоєнні роки нового шляху був фактично знищений в'їзний вузол Печерської фортеці XVIII століття з півдня, а пам'ятка архітектури Головна Московська брама, що розташована в цьому районі, втратила свій первісний масштаб і характер.

Зазначалося, що за радянських часів були побудовані житлові будинки, які виходять за червону лінію забудови, а головне, масштабно та стилістично не ув'язані з пам'ятками архітектури, що розташовані навколо. Крім того, грубим порушенням містобудівних принципів є будівництво на цій території у безпосередній близькості до повір'я церкви Феодосія Печерського нового корпусу Київської взуттєвої фабрики для військового відомства.

Загалом, на час виконання Техніко-економічного обґрунтування реконструкції заповідника (1979) забудова Печерської фортеці XVIII століття мала переважно промислове та комунально-господарське призначення, що не відповідало характеру та місії архітектурного ансамблю Києво-Печерської лаври, розташованої поруч. Існування тут зазначених будівель було потенційним джерелом суперечностей, що дедалі більше загострювалися.

У 1992 році представники інституту «Укрпроект-реставрація» (В. І. Корнєєва) та Києво-Печерського

заповідника (О. В. Сіткарьова) виконали обстеження всіх споруд, що розташовувалися на території Печерської фортеці XVIII століття, яку в той час займала Київська взуттєва фабрика. Був зафіксований час їх побудови, технічний стан та призначення. Усього тут знаходилося понад 45 об'єктів, побудованих за радянських часів: адміністративний та інженерно-лабораторний корпус (1981); Головний виробничий корпус (1968); корпус ідальні, складу, картонажного цеху (1947); будівля торговельної бази (XIX–XX століття); пожежне депо (XX століття); цех гумових сумішей (1970); склад (1977); теплиця (1984); овочевий павільйон (1985); котельня (1958); будівля ділянки нової техніки (1930-ті); газорозподільна підстанція (1967); медпункт з оздоровчим корпусом (1930-ті); два пожежні резервуари (1970); три трансформаторні підстанції (1949, 1960, 1991); будівля механічного цеху (1935–1938); лабораторний корпус (1990); будівля технічно-хімічного цеху (1957); бібліотека, корпус № 2 (перша половина XX століття, реконструйовано 1949 року); розплідник службових собак (1970); гараж (1971); чотири склади (1930-ті, 1966, 1967); три промислових склади (1966, 1967, 1968); великі відкриті навіси (1980-ті); будівля різачної (1961) та сховище токсичних відходів (1990); градирня (1968); підземна споруда, сміттєзбірник; склад (металевий модуль у вигляді напівциліндра); склад цементу та розчиннобетонний цех (1976); склад із рампою (1954); склад (1966); склад (1965).

Єдиною спорудою на території Взуттєвої фабрики, що мала стосунок до пам'ятки архітектури та містобудування Печерської фортеці XVIII століття, була Головна Васильківська брама, проте від неї залишилися невеликі фрагменти, які на час обстеження були в жахливому стані. Крім того, як свідчать архівні джерела, тут мала знаходитися цікава в архітектурному сенсі будівля кам'яних солдатських казарм, зведена близько 1768 року навпроти Арсеналу, і куртини між Кавалерським і Андріївським бастіонами. Проте виявити пам'ятку після її перебудов не було можливо.

Зазначений перелік споруд, які використовувала Взуттєва фабрика, в статті наведений не випадково, оскільки зараз акти їх обстеження в 1992 році важко знайти в архівах. Ці документи свідчать про злочинну байдужість посадових осіб, які мали контролювати належне використання території Печерської фортеці XVIII століття та не допустити подібного свавілля.

Не набагато краще виглядала територія навколо пам'ятки архітектури Арсенал (корпус № 106), яка теж була захищена гаражами, складами, навісами,

огорожами тощо. Обстеження пам'ятки виконали 1981 року фахівці інституту «Укрпроектреставрація» В. І. Корнєєва та Л. А. Кот. На відміну від об'єктів на території Взуттевої фабрики, вхід до будівлі Арсеналу було заборонено у зв'язку із секретністю об'єкту. Територія Арсеналу знаходиться між Петровським та Успенським бастионами Печерської фортеці XVIII століття. На Успенському бастіоні в 1780 році був побудований пороховий льох, проте дослідити його тоді теж було неможливо.

Незадовільний стан пам'яток архітектури та території будівлі Арсеналу вимагав невідкладних зусиль щодо відселення військового відомства та Взуттевої фабрики з території Печерської фортеці XVIII століття.

б) *Архітектурно-планувальне рішення* спиралося на такі міркування:

- збереження архітектурної та об'ємно-просторової характеристик ансамблю, що склався історично;

- виявлення функціональної специфіки окремих груп будівель, що сприяють раціональному режиму роботи усього Заповідника;

- визначення перспектив розвитку всієї заповідної території в межах земляної бастионної Печерської фортеці XVIII століття;

- визначення етапів реконструкції та реставрації окремих функціональних і планувальних зон.

Проектні рішення не передбачали будівництва будь-яких об'єктів та були направлені на збереження усіх споруд, цінних з історико-архітектурного погляду, з використанням їх переважно з метою створення функціонально однорідної музейно-заповідної зони.

Проектом планувалося, що в майбутньому Заповідник буде займати територію в кордонах земляної бастионної фортеці XVIII століття і на його території залишаться тільки об'єкти історико-культурного спрямування. Це дозволить регулювати та контролювати забудову на заповідній території та в охоронній зоні, а також визначить раціональні шляхи реконструкції й відновлення всіх функціональних зон Заповідника як в найближчий час, так і на перспективу.

Суттєва реконструкція була запланована на території між Малярною баштою, Павлівським та Спаським бастионами, а також Головною Київською брамою (не збереглася) Печерської фортеці XVIII століття. Це мало забезпечити значне поліпшення функціонування та сприйняття всієї території Заповідника, а також парку Слави, що прилягає до нього з північного боку. В разі реалізації такого рішення важливі в архітектурно-просторовому значенні об'єкти мали отримати нову характеристику — на візуальній вісі

та в процесі руху утвердився б просторовий зв'язок обеліску Слави, церкви Спаса на Берестові, церкви Всіх Святих та головної домінанти архітектурного ансамблю Києво-Печерської лаври — Успенського собору.

Враховуючи інтенсивність пішохідного руху в районі Заповідника, пропонувалося влаштувати пішохідну алею із зовнішнього боку Монастирського муру XVIII століття, починаючи від церкви Всіх Святих, далі до Порохового льоху на Павлівському бастіоні, Малярної башти, Онуфріївської вежі, вздовж Монастирського муру XVIII століття та Оборонної стіни навколо Дальніх та Ближніх печер XIX століття і до Головної Московської брами. На заваді реалізації цієї пропозиції було те, що безпосередньо з пам'ятками архітектури: Пороховим льохом, Малярною вежею, церквою Всіх Святих та Монастирським муром XVIII століття існує гараж, який побудувала Дирекція обслуговування апарату ЦК Компартії України.

- Розвиток транспортної мережі передбачав рішення певних локальних завдань — створення головної автостоянки за рахунок використання величезного гаражу міського відомства, влаштованого за радянських часів на території колишнього Провіантського магазину Київської фортеці (XIX століття) у Лаврському провулку. Ця територія виявилася єдиним майданчиком, який може вирішити найважливішу для Заповідника проблему — паркування автівок для туристів. На автостоянці, із урахуванням зносу залишків колишнього Провіантського магазину, могло стати 260 автомобілів.

- Найскладнішою в транспортному відношенні виявилася ділянка між вежею Іоанна Кущника та кутом пам'ятки архітектури Арсенал, відстань між якими була 18 м. Тротуар біля вежі має невелику ширину, що небезпечно для пішоходів. Пропонувалося збільшити його ширину до трьох метрів.

В одній із зон, яка була закрита для відвідувачів, — між баштами Іоанна Кущника та Годинниковою, — вздовж Монастирського муру XVIII століття пропонувалося виконати ландшафтну реконструкцію, аби створити рекреаційну зону. Для цього було необхідно знести тут сучасні сараї та інші господарські споруди і виконати реставрацію зазначених пам'яток архітектури.

в) *Благоустрій та озеленення*. Роботи з благоустрою території були спрямовані на створення сприятливих умов для ознайомлення відвідувачів з пам'ятками архітектури і зручність організації екскурсійних маршрутів. Слід зазначити, що дорожнє

покриття з великоформатних бетонних плит, влаштоване за радянських часів, ані стилістично, ані масштабно не відповідало архітектурному оточенню, що історично склалося на Верхній території монастиря. Заміні підлягало й асфальтове покриття, що тоді мало значну площу. Для влаштування дорожнього покриття та інженерних споруд (сходи, пандуси, підпірні стінки) проєкт передбачав використання природних довговічних матеріалів: гранітних плит, гранітної шашки, бруківки, клінкерної цегли. З метою зручного огляду пам'яток архітектури передбачалося організувати систему видових майданчиків. Пропонувалося розміщення на території елементів благоустрою, виконаних із чавуну: лавок, урн, лотків, стінок парпетів тощо. Основою для вертикального планування території залишався рельєф, що історично склався.

Ландшафтного упорядкування, розчистки та покращення дендрологічного асортименту потребували зелені насадження Заповідника. Озеленення було спрямоване, з одного боку, на розкриття основних архітектурно-планувальних вузлів, в яких зосереджені головні пам'ятки архітектури, а з другого — на створення для короткочасного відпочинку відвідувачів озелених рекреаційних територій, що правили би за тло для сприйняття пам'яток архітектури. Рекреаційні зони планувалося створити на основі фруктових садів, що існували на Соборній площі та на території Ближніх і Дальніх печер. Крім того, проєкт передбачав розчистку схилів вздовж Монастирського муру XVIII століття та Оборонної стіни навколо Дальніх і Ближніх печер аж до Набережної.

У проєкті було виконано розрахунки обсягів робіт з вертикального планування та благоустрою території Заповідника та визначено їх орієнтовну вартість.

З урахуванням зазначених пропозицій Головне управління «Київпроект» та управління «Київзеленбуд», із залученням фахівців Національного ботанічного саду, виконали дендрологічний проєкт території Києво-Печерської лаври.

III. Інженерне приготування території та протизсувні заходи.

Протягом 1979–1982 років інститут «Укрпроектреставрація», Спеціалізоване управління протизсувних та підземних робіт (СУППР), Головне управління «Київпроект» та Київський державний університет провели велику роботу з обстеження технічного стану об'єктів Заповідника. Результатом цієї роботи були висновки щодо негативного впливу зсувів на технічний стан будівель заповідника, в тому числі корпусів: № 23 (майстерня); № 39 (крамниця для продажу ікон);

№ 49 (будинок настоятеля Дальніх печер); № 57 (келії Гостиного двору); № 63 (келії Гостиного двору); № 58 (келії Гостиного двору); № 64 (свічковий завод); № 66 (галерея Дальніх печер); № 69 (келії Гостиного двору); № 77 (підпірна стіна Дебоскета); № 83 — Онуфріївська (Палатна) башта; № 93 (ділянки Оборонної стіни навколо Дальніх та Ближніх печер (XIX століття); № 97 (ротонда поряд з Ближніми печерами).

Крім того, в процесі роботи над Генеральним планом перспективного розвитку Заповідника була визначена низка інших проблем, що потребували невідкладного вирішення.

По-перше, оскільки на Верхній території монастиря існувала розгалужена система підземних ходів, які не використовувалися тривалий час, стало зрозумілим, що без отримання повного обсягу інформації щодо цих об'єктів неможливо грамотно та планомірно здійснювати реконструктивні роботи на пам'ятках архітектури та території Заповідника. Передусім було необхідно скласти докладний план підземної частини монастиря з відповідними геологічними та гідрогеологічними даними. Враховуючи аварійний стан окремих вузлів та елементів (обвали, зсуви, руйнація окремих ділянок фортечних мурів та інших споруд), було наголошено, що необхідно терміново, до вирішення загальних питань розвитку Заповідника, ліквідувати загрозу їх подальшої руйнації.

У цей період існувала велика загроза для кількох пам'яток архітектури, яку загострювала постійна небезпека зсувів лесових основ фундаментів споруд внаслідок їх зволоження ґрунтовими та атмосферними водами, а також витоків з несправних інженерних комунікацій. Часто на території заповідника траплялися провали ґрунту. Наприклад, в западину, що утворилася біля корпусу № 5 та в саду на Верхній території Заповідника, навіть провалилися дерева. Провали виникали біля корпусів № 3, 4, 21, 25, 26, 30, а також на території Ближніх та Дальніх печер.

У квітні 1982 року виникла гостра аварійна ситуація біля пам'ятки архітектури XII століття Троїцької Надбрамної церкви, фундаменти якої щодня осідали на 2–2,5 мм. Як з'ясувалося, проблему спричинила руйнація розгалуженої підземної споруди у безпосередній близькості від фундаментів. Заходи щодо ліквідації аварійного стану пам'ятки виконало Спеціалізоване підприємство протизсувних підземних робіт (СУППР) за проєктом Головного управління «Київпроект» (виконавці С. П. Дудник, О. Л. Овдій). СУППР був залучений також для укріплення ґрунтів на окремих ділянках Монастирського муру (XVIII століття)

та Оборонної стіни навколо Дальніх та Ближніх печер (XIX століття) і реставрації пам'яток. До розробки проєктів реставрації споруд були долучені архітектори інституту «Укрпроектреставрація» (Л. Мішуткіна та Д. Ільницька).

Для забезпечення надійної експлуатації виявлених та розчищених підземних споруд у структурі головного архітектора Заповідника була створена Спеціальна виробнича дільниця підземних робіт, де працювали відповідні фахівці з досвідом роботи під землею. Науковий нагляд за роботами доручався окремому науковому відділу охорони та вивчення підземних споруд, створеному в структурі служби. На кожний підземний хід був складений відповідний паспорт та налагоджений систематичний нагляд за ними. За потреби вживалися заходи з укріплення склепін та стін ходів.

У період, що розглядається, у Ближніх печерах під час спелео-археологічних і ремонтних робіт були зроблені нові відкриття та реставрація настінного живопису. Тоді під печерами було виявлено кілька поховань (у дубових гробницях, колодах і простих ґрунтових ямах), а також досліджені поховальні ніші — локули та крипти. Крім того, були розчищені та досліджені давні відгалуження лабіринтів — з лежанками, нішами тощо. Тут виявлені фрагменти живопису, графіті. Під час дослідження печер був зібраний цікавий археологічний матеріал. 1982 року виконані аксонометричні зображення Ближніх печер (виконавець В. І. Кочупал).

У 1998–1999 роках проводилися спелео-археологічні дослідження Варязьких печер (відповідальний виконавець М. Стрихарь).

У 1987 році Київський державний університет ім. Т. Г. Шевченка надав заключний звіт щодо проведення в Заповіднику робіт із розробки та вдосконалення методів дослідження стійкості споруд на його території (виконавці П. Г. Шищенко, В. М. Сердюков, А. Г. Григоренко). У звіті, зокрема, були запропоновані методи гірничо-геометричної зйомки та картографії печер, а також проведений статистичний аналіз точності їх різночасових планів. У результаті проведених експериментальних робіт та математичного аналізу їх результатів виявлені ділянки та споруди, які схильні до деформацій, та встановлені закономірності їх розвитку у часі.

По-друге, проведення реставрації пам'яток архітектури Заповідника та їх пристосування за відповідним призначенням було неможливе, оскільки тоді багато будівель на його території займали різні сторонні організації. Деякі орендарі пристосовували

приміщення під виробництво, зокрема таке, де використовувалося механічне обладнання, робота якого призводила до руйнування пам'яток архітектури. Крім того, постійний рух автотранспорту в зонах підприємств негативно впливав на стан усього комплексу споруд Заповідника. Орендарі відділяли території навколо переданих їм корпусів огорожами (залізобетонними, дерев'яними, металевими), захищували територію гаражами, сараями, навісами, сміттєзбірниками. Тому вести мову про благоустрій території Заповідника було неможливо.

Врешті-решт, із великими труднощами вдалося відселити більшість орендарів, за деяким виключенням. Проте незабаром сім будівель знов передали в оренду, але надовго затриматися тут їм не вдалося.

Відселення орендарів дозволило Заповіднику розпочати активні ремонтно-реставраційні роботи. За період, що розглядається, була виконана або розпочата реставрація пам'яток архітектури: Головної дзвіниці (фасади); дзвіниці на Ближніх печерах; церкви Різдва Богородиці (фасади); Трапезної з церквою Петра і Павла (фасади, монументальний живопис, мармурово-металевий іконостас, панікаділо); Воскресенської церкви; церкви Феодосія Печерського, будинку намісника Дальніх печер (корпус № 49); Братських келій на Ближніх печерах (корпуси № 44, 45); Господарського будинку на Дальніх печерах (корпус № 50); Схимницького корпусу на Дальніх печерах (корпус № 51) та Братських келій на Дальніх печерах (корпус № 52), що пристосовувалися під виставкові зали, а також Братських келій на Дальніх печерах (корпус № 53), де планувалося розмістити кафе для відвідувачів; Гостиного корпусу та контори (корпус № 54), келій Гостиного двору (корпус № 55); лікарні та церкви Гостиного двору (корпус № 68), де розмістилися служби Заповідника, та деяких інших корпусів.

Нарешті у Заповідника з'явилася додаткові експозиційні площі, щоб дати відвідувачам більше можливостей для знайомства з його музейними колекціями, переважна більшість яких зберігалася у фондах. Водночас працівники Заповідника змогли покращити умови своєї праці. Наприклад, відділ археології зайняв корпус № 68, де зміг розмістити величезну колекцію археологічних матеріалів, накопичену під час досліджень останніх років, та розпочати її вивчення та реставрацію.

Слід зазначити, що в період, який розглядається, в Заповіднику проводилися величезні за обсягом земляні роботи, пов'язані з прокладанням нових інженерних комунікацій замість тих, що перебували

в аварійному стані, а також із заходами з вертикального планування та благоустрою території. Для постійного нагляду за ходом цих робіт, а також виконанням розриттів, наприклад, під час інженерних обстежень фундаментів споруд при розробці проєктної документації, в Заповіднику був створений Відділ археології.

Дослідження на таких об'єктах, як Успенський собор, церква Спаса на Берестові проводила Архітектурно-археологічна експедиція Інституту археології НАН України. Тоді була зібрана значна колекція археологічних матеріалів, зафіксовані численні поховання некрополів зазначених храмів, досліджені та музеєфіковані залишки Трапезної XII століття на Соборній площі та інше.

У 1993 році в Заповіднику був створений Центр реставрації та експертизи, який займався не тільки реставрацією музейних предметів із фондової колекції, а й досліджував стан монументального живопису в пам'ятках архітектури. В 1997 році фахівці Центру виконали реставрацію пам'ятника господаря Молдови (1799–1802) і Валахії (1802–1806) Костянтина Іпсиланти (1760–1816).

До значних досягнень цього періоду можна віднести величезні роботи з розробки проєкту відтворення Успенського собору. Оскільки про це вже є багато публікацій, тому не будемо зупинятися на цьому питанні. Зауважмо лише, що в 1988 році Київміськрада затвердила Концепцію відтворення Успенського собору (С. П. Кролевець, О. В. Сіткарьова), яка була погоджена Комісією з відтворення видатних пам'яток історії та культури при Президентові України (П. Т. Тронько), Державним комітетом будівництва, архітектури та житлової політики України (В. М. Гусаков), Національною академією наук України (П. П. Толочко), Міністерством культури і мистецтв України (Д. І. Остапенко).

До розробки проєкту було долучено велику кількість фахівців. Відповідальними виконавцями науково-дослідних та проєктно пошукових робіт з відтворення Успенського собору були:

- інститут «Укрпроектреставрація» (розробка ескізного проєкту та робочої документації, в тому числі протиаварійних заходів і проєктів із підсилення конструкцій пам'яток на Соборному майдані. Основні виконавці: А. Є. Антонюк, О. Ю. Шевченко, О. О. Граужис, П. М. Балюк, Т. В. Філіпова, А. А. Рожков, Н. П. Шепітько);

- АТ «Київпроект» (інженерно-геологічні дослідження для проєкту відтворення собору, а також інженерно-го захисту території Верхньої лаври, генплан, зовнішні

інженерні мережі, вертикальне планування, благоустрій території, влаштування інженерного центру в пам'ятці архітектури Трапезній. Основні виконавці: І. П. Гордєєв, Б. С. Романченко, С. П. Дуднік, О. Л. Овдій, М. П. Божко, М. П. Лисенко, В. П. Ніколішин);

- Науково-дослідний інститут будівельних конструкцій (вивчення умов будівельного майданчика та збережених конструкцій собору і розробка рекомендацій з відтворення його фундаментів та несучих конструкцій, дослідження ґрунтів основи та збережених конструкцій собору і приготування даних для розробки проєктних рішень з його відтворення. Виконавці: П. І. Кривошеєв, І. В. Матвєєв, В. О. Крітов);

- Державна лабораторія консервації та реставрації пам'яток «Конрест» (технологічне дослідження та розробка технології виконання консерваційних робіт на залишках пам'ятки. Виконавець Ю. М. Стриленко);

- Київський національний технічний університет будівництва та архітектури (інженерно-вишуквальні роботи та обстеження фундаментів і основи Успенського собору та будівель на Соборному майдані. Основні виконавці: А. М. Тугай, І. П. Бойко);

- Інститут геологічних наук НАН України (інженерно-геологічні дослідження території Заповідника для розробки проєкту Успенського собору та інженерного захисту території Верхньої лаври. Виконавець М. Г. Демчишин);

- Геологічний інститут Київського національного університету ім. Т. Г. Шевченка (прогноз зміни інженерно-геологічних умов у зв'язку з відтворенням Успенського собору. Виконавець М. М. Кризький).

Генеральним підрядником робіт була Корпорація «Укрреставрація» (голова — М. І. Орленко, головний інженер А. І. Хабінський), а також ЗАТ «Київська міжобласна спеціальна науково-реставраційна проєктно-виробнича майстерня» (голова правління Ю. А. Колесник) та Ремонтно-реставраційне управління АТ «Укрреставрація» (начальник В. Б. Сірош). Крім того, на об'єкті працювала велика кількість субпідрядних організацій.

Загально-будівельні роботи були завершені в кінці 2000 року. Державний акт приймальної комісії про прийняття в експлуатацію закінченого будівництвом Успенського собору був підписаний 29 грудня 2000 року. Успенський собор було відтворено в архітектурних формах XVIII століття. Наступний етап відтворення храму — роботи в інтер'єрі — тривали вже після 2000 року.

Не менше уваги в період, що розглядається, було приділено стародавній пам'ятці архітектури церкви

Спаса на Берестові. У зв'язку з тим, що храм знаходився в незадовільному стані (тріщини в склепінні, зволоження стін), його багато років досліджували та вносили пропозиції щодо покращення стану фахівцями різних науково-дослідних та проектних організацій. У 1991 році за проектом благоустрою території, розробленим АТ «Київпроект», денна поверхня навколо храму була понижена на 1,2–1,5 м, замінено мощення території навколо пам'ятки та влаштований новий водовідвід. Тоді ж була виконана консервація та музеєфікація стародавніх фундаментів тієї частини споруди, яка не зберіглася до нашого часу. Фундаменти були відкриті під час археологічних досліджень у 1989–1990 роках під керівництвом В. О. Харламова.

Питання підсилення конструкцій церкви найбільше непокоїли реставраторів. У 1999 році за ініціативою Управління охорони пам'яток архітектури, історії та історичного середовища м. Києва питання щодо проекту реставрації церкви Спаса на Берестові було висунуто на здобуття гранту Фонду Гетті. Після отримання гранту в рамках роботи над проектом у 2000 році був виконаний «Попередній звіт» — узагальнення відомостей про пам'ятку для опрацювання якнайповніших та найсучасніших заходів, методик та технологій для реставрації об'єкту та відтворення історичного середовища.

«Попередній звіт» став частиною проекту реставрації пам'ятки. Це документ, в якому розкрито архітектурні та конструктивні особливості споруди, відтворено її будівельну історію, зафіксовано тогочасний технічний стан, визначено негативні фактори, що впливають на нормальну експлуатацію пам'ятки та окреслено наявні проблеми щодо її збереження.

Координатором робіт за грантом був призначений Стивен Дж. Келлі. Координатором співпраці українських фахівців — О. В. Сіткарьова.

«Попередній звіт» складався з кількох розділів:

1. Історична довідка
(виконавець О. В. Сіткарьова);
2. Археологічна довідка
(виконавець С. А. Балакін);
3. Архітектурна довідка
(виконавець О. В. Сіткарьова);
4. Монументальний живопис і графіті
(А. М. Остапчук, Р. І. Кухаренко, О. К. Сиромятников; С. О. Висоцький);
5. Конструкції
(виконавці С. К. Корольонок, І. П. Бойко);
6. Інженерні системи
(виконавець О. В. Колесников);

7. Історичні зони та ландшафти
(виконавець О. В. Колесников);

8. Матеріали та технології (Ю. М. Стриленко).

Великим досягненням 1979–2000 років було те, що вдалося вирішити питання звільнення від орендарів не тільки корпусів Заповідника (за виключенням трьох), а й відселити Київський науково-дослідний інститут епідеміології і інфекційних захворювань із будівель Лаврської лікарні (корпус № 111), книжкового магазину (корпус № 112) та водонапірної башти (корпус № 113).

Крім того, в зазначений період була відселена з південно-західної частини Печерської фортеці XVIII століття взуттєва фабрика, що займала велику територію в межах Кавалерського, Андріївського та Олексіївського земляних бастионів фортеці. Тут мала розміститися зона формування туристичного комплексу для обслуговування відвідувачів Києво-Печерської лаври та Печерської фортеці XVIII століття. Чому відтоді ця територія була зайнята сторонньою організацією та оточена великим парканом і недоступна для туристів, а також чому не реставрувалися земляні укріплення фортеці, мають з'ясувати правоохоронні органи.

Те ж саме слід зауважити і щодо великої території біля церкви Спаса на Берестові, церкви Всіх Святих та корпусу № 19, де мала розміститися стоянка автотранспорту для туристів.

Що стосується пам'ятки архітектури Арсенал та території навколо неї, звідки вдалося відселити військове відомство, то їх сучасне використання під музейний комплекс цілком відповідає пропозиціям науковців та очікуванням громадськості.

Література

1. Асєєв Ю. С., Харламов В. О. Нові дослідження Успенського собору Києво-Печерської лаври. *Образотворче мистецтво*. 1985. № 4. С. 29–31.
2. Бруснікіна Г. П., Ващенко О. В., Візір О. П., Коваль О. П., Кочубинська Т. В., Кучменко Б. А., Лазайкін Ф. Д., Моргуновська Л. Р., Федоряченко І. Д., Чумаченко О. Ю. Києво-Печерська лавра — пам'ятка історії та культури. Київ: Національний Києво-Печерський заповідник, 2006.
3. Івакін Г. Ю., Балакін С. А. Деякі підсумки археологічних досліджень на території Києво-Печерської лаври у 2000 р. *Могилянські читання 2001 року*. Київ, 2001. С. 126–135.
4. Івакін Г. Ю., Балакін С. А. Поховальний комплекс XV ст. у нартексі Успенського собору Києво-Печерської лаври. *Лаврський альманах*. 1999. Вип. 2. С. 76–82.

5. Крелевець С. П., Сіткарьова О. В. До концепції Генерального плану розвитку Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника. *Лаврський альманах*. 2001. Вип. 4. С.97–103.

6. Международная хартия по консервации и реставрации исторических памятников и достопримечательных мест. *Методика и практика сохранения памятников архитектуры*. Москва, 1974. С. 123–127.

7. Мовчан І. І. Близні печери Печерського монастиря у Києві. *Старожитності Русі-України*. Київ, 1994. С.153–160.

8. Орленко М. І. Успенський собор Києво-Печерської лаври: методичні засади і хронологія відтворення. Київ: Фенікс, 2015. 829 с.

9. Орленко М. И., Антонюк А. Е. Натурные испытания фундаментов из буроинъекционных свай в слабых грунтах при реставрации памятников архитектуры. *Основания и фундаменты*. 1988. Вип. 2. С. 32–34.

10. Сіткарьова О. В. Арсенал Києво-Печерської цитаделі. *Пам'ятки України*. 1998. № 3–4. С. 110–113.

11. Сіткарьова О. В. Архітектура Києво-Печерської лаври кінця XVIII — XX століття. Київ, 2001. 338 с.

12. Сіткарьова О. В. Успенський собор Києво-Печерської лаври: до історії архітектурно-археологічних досліджень та проекту відбудови. Київ: Довіра; Фенікс, 2000. 232 с.

13. Ситкарева О. В. Киевская крепость XVIII–XIX вв. Киев: Национальный Киево-Печерский историко-культурный заповедник, 1997. 195 с.

14. Ситкарева О. В. Материалы к истории Гостиного двора Киево-Печерской лавры. *Духовная культура населения Украины с древнейших времен*. Киев, 1991. С. 80–91.

15. Стриленко Ю. М. Досвід збереження об'єктів культурного надбання на прикладі церкви Спаса на Берестовому. *Русь Киевская — Русь Московская*. Москва, 2003. С. 119–122.

16. Холостенко М. В. Нові дослідження Іоанно-Предтеченської церкви та реконструкція Успенського собору Києво-Печерської лаври. *Археологічні дослідження стародавнього Києва*. Київ, 1976. С. 131–165.

17. Холостенко М. В. Успенський собор Печерського монастиря. *Стародавній Київ*. Київ, 1975. С. 144–146.

References

1. Asieiev, Y. S. & Kharlamov, V. O. (1985). Novi doslidzhennia Uspenskoho soboru Kyievo-Pecherskoi lavry [New Research on the Dormition Cathedral of the Kyiv Pechersk Lavra]. *Obrazotvorche mystetstvo*, 4, 29–31 [in Ukrainian].

2. Brusnikina, H. P., Vashchenko, O. V., Vizir, O. P., Koval, O. P., Kochubynska, T. V., Kuchmenko, B. A., Lazaikin, F. D., Morhunovska, L. R., Fedoriachenko, I. D., & Chumachenko, O. Y.

Kyievo-Pecherska lavra — pamiatka istorii ta kultury [Kyiv Pechersk Lavra — a Monument of History and Culture]. Kyiv: National Kyiv Pechersk Preserve [in Ukrainian].

3. Ivakin, H. Y. & Balakin, S. A. (2001). Deiaki pidsumky arkeolohichnykh doslidzhen na terytorii Kyievo-Pecherskoi lavry u 2000 r. [Some Results of Archaeological Research on the Territory of the Kyiv Pechersk Lavra in 2000]. *Mohylianski chytannia 2001 roku* (pp. 126–135). Kyiv [in Ukrainian].

4. Ivakin, H. Y. & Balakin, S. A. (1999). Pokhovalniy kompleks XV st. u narteksi Uspenskoho soboru Kyievo-Pecherskoi lavry [15th-Century Burial Complex in the Narthex of the Dormition Cathedral of the Kyiv Pechersk Lavra]. *Lavrskyi almanakh*, 2, 76–82 [in Ukrainian].

5. Krolevets, S. P. & Sitkariova, O. V. (2001). Do kontseptsii Heneralnoho planu rozvytku Natsionalnoho Kyievo-Pecherskoho istoryko-kulturnoho zapovidnyka [Toward the Concept of the Master Plan for the Development of the National Kyiv Pechersk Historical and Cultural Preserve]. *Lavrskyi almanakh*, 4, 97–103 [in Ukrainian].

6. Mezhdunarodnaya hartiya po konservatsii i restavratsii istoricheskikh pamyatnikov i dostoprimechatelnykh mest. (1974). [International Charter for the Conservation and Restoration of Monuments and Sites]. *Metodika i praktika sohraneniya pamyatnikov arhitektury* (pp. 123–127). Moscow [in Russian].

7. Movchan, I. I. (1994). Blyzhni pechery Pecherskoho monastyria u Kyievi [Near Caves of the Pechersk Monastery in Kyiv]. *Starozhytnosti Rusi-Ukrainy* (pp. 153–160). Kyiv [in Ukrainian].

8. Orlenko, M. I. (2015). *Uspenskyi sobor Kyievo-Pecherskoi lavry: metodychni zasady i khronolohiia vidtvorennia* [The Dormition Cathedral of the Kyiv Pechersk Lavra: Methodological Principles and Chronology of Reconstruction]. Kyiv: Feniks [in Ukrainian].

9. Orlenko, M. I. & Antonyuk, A. E. (1988). Naturnye ispytaniya fundamentov iz buroinektionnykh svay v slabykh gruntah pri restavratsii pamyatnikov arhitektury [In-Situ Testing of Bored Injection Pile Foundations in Weak Soils During the Restoration of Architectural Monuments]. *Osnovaniya i fundamenti*, 2, 32–34 [in Russian].

10. Sitkariova, O. V. (1998). Arsenal Kyievo-Pecherskoi tsytadeli [The Arsenal of the Kyiv Pechersk Citadel]. *Pamiatky Ukrainy*, 3–4, 110–113 [in Ukrainian].

11. Sitkariova, O. V. (2001). *Arkhitektura Kyievo-Pecherskoi lavry kintsia XVIII — XX stolittia* [Architecture of the Kyiv Pechersk Lavra from the Late 18th to the 20th Century]. Kyiv [in Ukrainian].

12. Sitkariova, O. V. (2000). *Uspenskyi sobor Kyievo-Pecherskoi lavry: do istorii arkhitekturno-arkeolohichnykh doslidzhen ta proektu vidbudovy* [The Dormition Cathedral of the Kyiv Pechersk Lavra: On the History of Architectural

and Archaeological Research and the Reconstruction Project]. Kyiv: Dovira; Feniks [in Ukrainian].

13. Sitkariova, O. V. (1997). *Kievskaya krepost XVIII–XIX vv.* [The Kyiv Fortress of the 18th–19th Centuries]. Kyiv: National Kyiv Pechersk Historical and Cultural Preserve [in Russian].

14. Sitkariova, O. V. (1991). *Materialy k istorii Gostinogo dvora Kievo-Pecherskoj lavry* [Materials on the History of the Guest Court of the Kyiv Pechersk Lavra]. *Duhovnaya kultura naseleniya Ukrainy s drevnejshih vremen* (pp. 80–91). Kyiv [in Russian].

15. Strylenko, Y. M. (2003). *Dosvid zberezhenia ob'ektiv kulturnoho nadbannia na prykladi tserkvy Spasa na Berestovomu* [Experience in Preserving Cultural Heritage Sites: The Case of the Church of the Savior at Berestove]. *Rus Kyevskaia — Rus Moskovskaia* (pp. 119–122). Moscow [in Russian].

16. Kholostenko, M. V. (1976). *Novi doslidzhennia Ioanno-Predtechenskoj tserkvy ta rekonstruktsiia Uspenskoho soboru Kyievo-Pecherskoj lavry* [New Research on the Church of St. John the Baptist and the Reconstruction of the Dormition Cathedral of the Kyiv Pechersk Lavra]. *Arkheolohichni doslidzhennia starodavnoho Kyieva* (pp. 131–165). Kyiv [in Ukrainian].

17. Kholostenko, M. V. (1975). *Uspenskyi sobor Pecherskoho monastyria* [Dormition Cathedral of the Pechersk Monastery]. *Starodavnii Kyiv* (pp. 144–146). Kyiv [in Ukrainian].

Ілюстрації

1. Територія Соборного майдану Києво-Печерської лаври до відтворення Успенського собору. Вигляд з Головної дзвіниці. Фото 1989 року

2. Погляд на територію Києво-Печерської лаври з висоти пташиного польоту після завершення загально-будівельних робіт із відтворення Успенського собору. Фото 2000 року

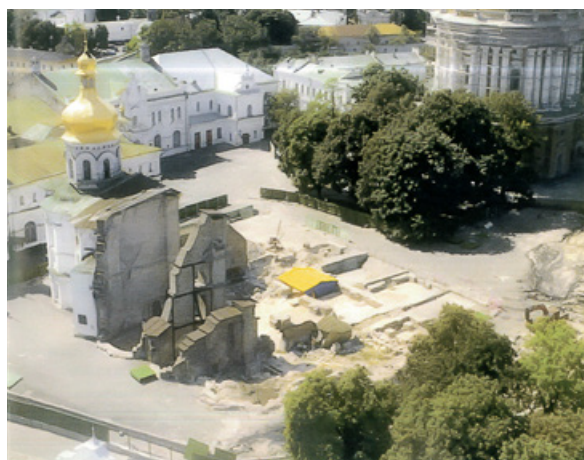
3. Частина архітектурного ансамблю Києво-Печерської лаври після відтворення Успенського собору. Фото 2000 року

4. Фронтон на західному фасаді Успенського собору. Фото 2000 року

5. Успенський собор Києво-Печерської лаври. Фрагмент східного фасаду. Фото 2000 року

6. Пам'ятник господарю Молдови та Валахії Костянтину Іпсиланті. Скульптор С. С. Піменов, 1816 рік (реставровано в 1997 році)

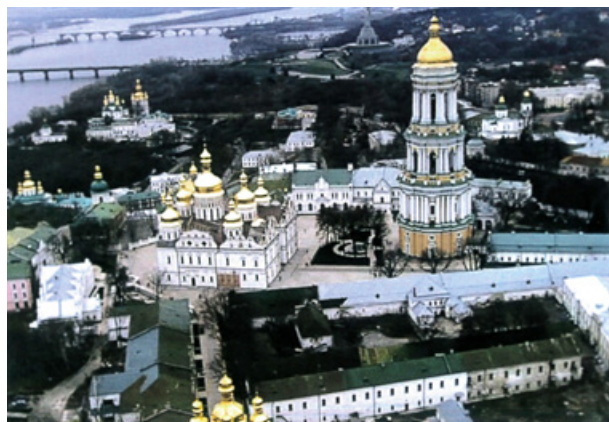
Стаття надійшла до редакції 12.07.2024

Іл. 1

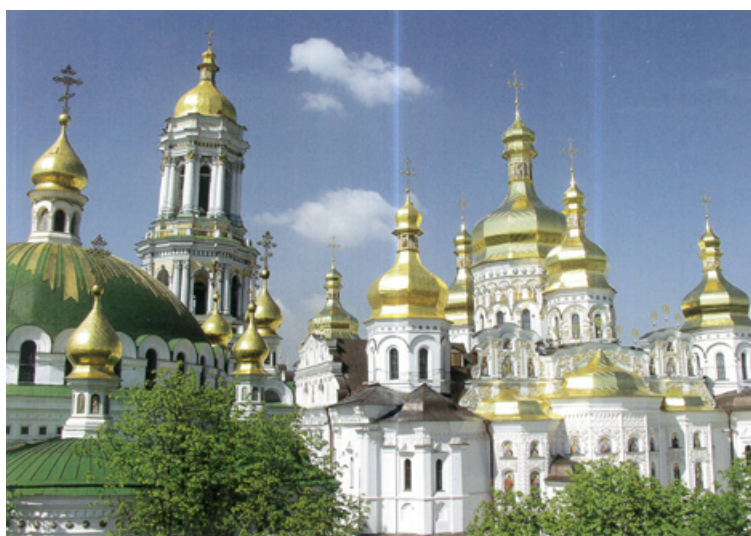
Іл. 2

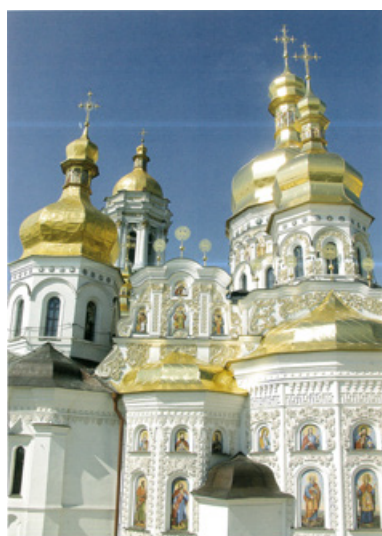
Іл. 3

Іл. 4

Іл. 5

Іл. 5

Іл. 6